

УДК 81'36:58

Г. Ф. Швед, старшы выкладчык (БДТУ)

СЛОВАЎТВАРЭННЕ БАТАНІЧНЫХ ТЭРМІНАЎ

Дадзеная публікацыя прысвечана словаўтваральным асаблівасцям батанічнай тэрміналогіі ў беларускай мове. Дэрывацыйныя характарыстыкі гэтага пласта спецыяльнай лексікі разглядаюцца на багатым фактычным матэрыяле. Падрабязна аналізуецца тэрміналогія спецыяльных дысцыплін тэхналагічнага цыкла, што надае даследаванню вялікую практычную карысць.

The article deals with word formation of botanical terminology in Belarusian language. Derivational features of this word group are illustrated by large number of examples. Special terminology of technological subjects is being carefully analyzed which makes the research especially valuable in terms of practical needs.

Уводзіны. Дысцыпліна «Батаніка» адносіцца да цыкла «Агульнапрафесійныя і спецыяльныя дысцыпліны». Абавязковы кампанент вучэбнага плана пры падрыхтоўцы студэнтаў па спецыяльнасцях «Лясная гаспадарка», «Садова-паркавае будаўніцтва». На кафедры беларускай філалогіі БДТУ выкладаецца дысцыпліна «Беларуская мова. Прафесійная лексіка», у тым ліку для студэнтаў вышэйназваных спецыяльнасцей. У рэчышчы міжпрадметных сувязей узнікла думка разгледзець словаўтварэнне батанічных тэрмінаў. Батанічная лексіка ў беларускім мовазнаўстве даследавана недастаткова, бо адсутнічаюць спецыяльныя лексікаграфічныя працы па сістэмным разглядзе гэтага даволі значнага пласта.

Асноўная частка. Сярод разнастайных дэрывацыйных сродкаў, якія прымаюць удзел у словатворчасці, вызначаецца афіксацыя, а ў яе межах – суфіксацыя.

Паводле гэтага спосабу ўтвараюцца словы са значэннем:

– зборнасці: *алешнік (альхоўнік, альшанік, альшэўнік), арахоўнік (арэшнік, ляшчыннік), асінік, бярэзнік (беразак, беразняк), вярбняк (вербнік), грабняк (грабнік), дубняк, ельнік і іншыя;*

– сінгулятыўнасці: *алешына (альшына, альховіна), арэшына, асініна, бярэзіна, клянціна, ліпіна, ракіціна, яліна і іншыя;*

– ацэнчанасці: *асінка, бярозка (бярэзінка), рабінка, вярбінка, клянок (клёнік), ліпка, сасонка, хвойка, яблынька і іншыя.*

Суфіксальны спосаб утварэння батанічных тэрмінаў дастаткова аб'ёмны і шырокі. У народна-гутарковай мове выкарыстоўваюцца словаўтваральныя суфіксы:

– **-ав(-ов-):** *альховы, арэхавы, асінавы (асовы), баравы, букавы, бярозавы, векавы, вярбовы, грабавы (грабовы), дрэзавы, ліпавы і іншыя;*

– **-н-:** *дрэўны, лядны, лясны, прыродны, хвойны і іншыя;*

– **-к-:** *асінка, бярозка, дзічка, елка, калінка, лапка, ліпка, рабінка, сасонка і іншыя;*

– **-нік(-няк-):** *алешнік, арэшнік, асіннік, бярэзнік (беразняк), вербнік (вярбняк), грабняк (грабнік), дубняк, ельнік, клённік, ліпняк, рабін-*

нік, ракітнік, сасоннік, тапольнік, ясакарнік і іншыя;

– **-ін(-ын-):** *алешына (альшына), арэшына (ляшчына), асініна, бярэзіна, вярбіна, клянціна, ліпіна, ракіціна, хвайна, яліна і іншыя;*

– **-іст(-ыст-):** *дуплісты, іглісты, кароністы, лапісты, лясісты, смалісты, ствалісты і іншыя;*

– **-ават-:** *вілаваты, гузаваты, дулаваты, каржакаваты, смалаваты і іншыя;*

– **-аст(-яст-):** *дуласты, іглясты і іншыя;*

– **-ан(-ян-):** *дрывяны, лісцяны і іншыя;*

– **-іц(-ыц-):** *ігліца, ігрушыца, рабініца і іншыя;*

– **-ак(-як-):** *арэшак, беразак, сасняк і іншыя;*

– **-ок(-ёк-):** *барок, дубок, камялёк, клянок, лісток і іншыя;*

– **-ев(-ёв-):** *гаёвы, каранёвы, лісцевы, хвайвы і іншыя;*

– **-ік(-ык-):** *клёнік, яблык і іншыя;*

– **-ейк-:** *вецейка, голлейка, лісцейка і іншыя;*

– **-ар-:** *гушчар;*

– **-ат-:** *карабаты, кудлаты і іншыя;*

– **-ішч-:** *дулішча, карэнішча, пнішча і іншыя.*

Суфіксы **-ав(-ов-), -н-, -к-, -нік(-няк-), -ін(-ын-), -іст(-ыст-), -ават-, -аст(-яст-), -ан(-ян-)** – прадуктыўныя, бо шырока выкарыстоўваюцца для ўтварэння новых слоў і граматычных формаў. Дэрываты **-іц(-ыц-), -ок(-ёк-), -ак(-як-), -ік(-ык-), -ейк-, -ар-, -ев(-ёв-), -ат-, -ішч-** належаць да непрадуктыўных, таму што іх арэал абмежаваны.

Пры дапамозе фармантаў **-ав(-ов-), -н-, -іст(-ыст-), -ават-, -аст(-яст-), -ан(-ян-), -ат-** утвараюцца толькі прыметнікі, фармантаў **-нік(-няк-), -ін(-ын-), -іц(-ыц-), -ак(-як-), -ок(-ёк-), -ік-, -ейк-, -ар-** – назоўнікі, суфікса **-к-** – прыметнікі і назоўнікі. Прычым фарманты **-ав(-ов-)** служаць для ўтварэння прыметнікаў, якія маюць значэнне прыналежнасці; **-ават-** – непаўнаты якасці; з дапамогай суфіксаў **-к-, -ачк(-ачн-), -ок(-ёк-), -ік-, -ейк-** утвараюцца назоўнікі са значэннем ацэнчанасці, **-ін(-ын-)** – адзінкавасці, **-нік(-няк-)** – зборнасці і інш.

Значнай прадуктыўнасцю характарызуецца канфікацыя спосаб (прыстаўка + суфікс), бо паводле яго ўтвараюцца намінацыі:

– якія, абазначаюць сукупнасць дрэў: *зараснік, пералесак*;

– называюць часткі дрэва: *адводак (ад-ростак, атуростак, параснік, парастак, прыростак), акорына, асмолак (засмолак, асмылок), асяродак, атожылкі, насевак, развіліна (разгаліна, разгалінаванне), расколіна*;

– арыентуюць на месцазнаходжанне дрэў: *падлесак (падлесны, паўзлесны), пералесак, прыбярэжны (узбярэжны), прылесак (прылесны), прыморскі*;

– інфармуюць пра спосабы нарыхтоўкі і апрацоўкі драўніны: *абсяленне, абсадак, астружка, вываратня (выварацень, вывараціна), высечка, пасадак*;

– называюць лясныя ўчасткі: *абсадак, выжарына (выгарышча, выжарышча), парубка, узлесак, ускраек (ускраіна)*.

Апрача аднакампанентавых у складзе батанічных намінацый вылучаюць двухкампанентавыя назвы. Найбольш пашыраныя:

– «прыметнік + назоўнік»: *асноўны карань, безвяршынная дрэва, бессучковы лес, паддрэўны хмызняк, падкорны слой, прыземістая хвоя, прыстваловы (прыствольны) круг* і іншыя;

– «дзеепрыметнік + назоўнік»: *адборныя жалуды, апаленая галінка, пагусцелы лес, пажайцелы бярэзнік, парадзелы алешнік, пашкоджаны жалуд, перастойнае насаджэнне, разгалінаваная яблыня* і інш.

Як у першай, так і ў другой мікрагрупах ёсць словазлучэнні, дзе прыметнік ці дзеепрыметнік указвае на адметную якасць лесу, дрэва, яго часткі. Для ўтварэння вытворнага кампанента назвы выкарыстоўваюцца найчасцей прыстаўкі **без-, за-, па-, пад-, раз-, са-**, што далучаюцца да ўтваральнай асновы на **-ав-, -ан-, -е-, -ін-, -іст-, -ыст-, -л-, -н-, -ну-, -т-**.

Менш пашыраныя ў сістэме словаўтваральных сродкаў батанічных намінацый дэрывацыйныя прыстаўкі **а-, ад-, да-, пера-**, якія ўтвараюць значную частку слоў, пры далучэнні да асновы на **-л-, -н-**.

Тэматычную групу «назвы частак дрэў» складаюць намінацыі, утвораныя пры дапамозе прыставак **раз-(рас-), па-, а-, за-**, ад асноў на **-а-, -ав-, -ак-, -ін-, -ын-, -к-, -нік-, -ніч-** (*акорына, засмолак, парастак, развіліна*).

Даволі рэдка ўжываюцца прэфіксы **ад-, ато-, ату-, на-, о-, по-, пры-**, якія ўтвараюць новыя словы ад утваральных асноў на **-ак-, -л-, -ок-**.

Найбольш актыўна выкарыстоўваюцца прыстаўкі **а-, ад-, ато-, ату-, за-, на-, па-, пры-** з суфіксам **-ак-**. Такіх прыставачна-суфіксальных утварэнняў у батанічнай лексіцы багата (*пад-*

лесак, парастак, пералесак, прылесак і інш.). Словы *адростак, парастак, прыростак* з агульным значэннем «маладая галіна дрэва, якая вырасла ад больш старога сцябла або ствала» маюць менавіта такую будову [1]. Падобным спосабам утварылася і слова асмолак «хваёвы корч, які выкопваюць на апал» [2]. Гэтае найменне сустракаецца часцей у гаворках Гомельшчыны, Магілёўшчыны, радзей Міншчыны.

Менш пашыраны лексемы, утвораныя па мадэлі **а- + -ык-**. У гаворках Віцебшчыны побач з прыстаўкай **а-** ўжываецца суфікс **-ык-**, які не набыў асаблівага пашырэння — *асмолык*, цікавую форму атрымала гэтае слова ў гаворках Брэстчыны — *осмылок*, што ўспрымаецца як вынік набліжэння яго да гукавога складу польскай мовы — *осмалэк* [2].

Прыстаўкі **а-, ад-** разам з суфіксамі **-ак-, -ін-, -ын-, -к-** удзельнічаюць ва ўтварэнні шматлікіх слоў гэтай групы: *адводак, адводка* — «галінка або частка караня з вочкамі, пасаджаная ў зямлю асобна ад мацярынскай расліны»; *асяродак* — «сярэдня частка сцябла ці ствала расліны, якая адрозніваецца сваёй большай ці меншай цвёрдасцю»; *акорына* — «кавалак кары» [1].

Яшчэ адна асаблівасць словаўтварэння вытворных батанічных намінацый — наяўнасць спецыфічных для дэрывацыйнай сістэмы народнай мовы прыставак **ато-, ату-**, што разам з суфіксам **-ак-** утвараюць мадэлі **ато- + -ак-, -ату + -ак-**: *атожылак* «малады парастак расліны» (найбольш пашыраны ў гаворках Гродзеншчыны) [1].

Гэтыя словаўтваральныя элементы знайшлі адлюстраванне ў гаворках Віцебшчыны: *атуростак, атуросціна* [2]. У якасці сіноніма да слова *адростак* — «тонкая галінка» — у народных гаворках Хойніцкага раёна зафіксавана намінацыя *похвістак*.

Група «лексіка, звязаная з месцазнаходжаннем дрэў» уключае ў сябе прыметнікі і назоўнікі. Абедзве часціны мовы характарызуюць якасці лесу, яго размяшчэнне. У параўнанні з папярэднімі гэтая група слоў не вельмі шматлікая. Пры ўтварэнні такіх лексем шырока ўжываюцца прыстаўкі **пры-, пад-**, якія ўтвараюць новыя словы разам з суфіксамі **-н-, -ак-, -ск-** (*прыбярэжны, прылесак, прыморская, падлесны, падлесак* і інш.). Менш пашыраны прэфіксы **паўз-, уз-, пера-**. Самы актыўны суфікс гэтай намінацыі — **-н-**. Ён далучаецца да ўтваральных асноў, якія маюць прыстаўкі **пад-, паўз-, пры-, уз-** (*падлесны, паўзлесны, прыбярэжны, узбярэжны*).

У склад групы «лексіка, звязаная з нарыхтоўкай і апрацоўкай драўніны» ўваходзяць назоўнікі і адзін дзеепрыметнік. Усе яны маюць значэнне апрадмечанага дзеяння. Шырока ўжы-

ваюцца ўтварэнні з прадуктыўнай прыстаўкай **вы-** і суфіксамі **-ень-, -ін-, -ын-, -н-, -к-**.

Так, слова *выварацень* – «вывернутае дрэва», зарэгістраванае ў гаворках усёй Беларусі, утварылася пры дапамозе **вы-** + **-ень-** [2]. Слова *вывырыцінь*, распаўсюджанае на тэрыторыі Віцебшчыны і Магілёўшчыны, утворана з дапамогай непрадуктыўнага ў літаратурнай мове суфікса **-інь-** [2]. У гаворках Міншчыны, Гродзеншчыны і Магілёўшчыны пры ўтварэнні гэтага слова ўдзельнічае іншы суфікс: *вываратк* [2]. Будова гэтага слова ў гаворках Гомельшчыны таксама асаблівая: у Мазырскім раёне вывернутае дрэва называюць *вываратня*, *вываратак* [2].

У народна-гутарковай мове існуе вялікая колькасць варыянтаў слова са значэннем «высечаны ўчастак лесу»: *вырубка*, *высечка*, *высічка*, *порубка* і інш. Найбольш пашыранае ўтварэнне **вы-** + **-к-**. Гэты варыянт адлюстраваны ў гаворках Міншчыны, Гродзеншчыны і Магілёўшчыны.

Пры прыставачна-суфіксальным утварэнні слоў гэтай групы заўважаюцца значныя адрозненні ў выкарыстанні словаўтваральных сродкаў літаратурнай і народна-гутарковай мовы. Да апошніх належаць прыстаўкі **ву-**, **вэ-** ў спалучэнні з суфіксамі **-ень-, -ін-, -к-** (*вывараціна*, *вэвуретка*), што з'яўляюцца варыянтам прадуктыўнай прыстаўкі **вы-**. У гаворках вёскі Малыя Аўцюкі Калінкавіцкага раёна вывернутае дрэва жыхары называюць *вувараціна* [2]. А на тэрыторыі Брэстчыны зарэгістраваны варыянт гэтага слова *вэвуретка* [2].

Наступная па колькасці слоў група «назвы лясных участкаў», якая ўключае назоўнікі са значэннем апрадмечанага дзеяння (*выжарына*, *выжарышча*, *парубка*, *абсадка*, *высечка*) і мес-

цазнаходжання (*прылесак*). Тут шырока ўжываецца прыстаўка **вы-**, што ўтварае новыя словы разам з суфіксамі **-ын-, -ыш-, -к-**. Радзей ужываюцца прэфіксы **па-, аб-, пры-**.

Найбольш актыўна ў гэтай тэматычнай групе слоў выкарыстоўваецца суфікс **-к-**, які спалучаецца практычна з усімі прыстаўкамі (**вы-, па-, аб-**).

Неабходна адзначыць таксама, што некаторыя словы, якія ўваходзяць у склад названай мікрагрупы, могуць у залежнасці ад значэння пераасэнсоўвацца. Так, словы *парубка*, *абсадка*, *вырубка*, *высечка* адначасова абазначаюць участак, дзе адбылося дзеянне, і само дзеянне. І апошняе, самая нешматлікая група – «намінацыі лексікі паводле сукупнасці дрэў». У яе склад уваходзяць толькі назоўнікі са значэннем зборнасці, сукупнасці. Часта ўжываецца прыстаўка **за-** і суфіксы **-л-, -нік-**. Радзей функцыянуюць прыстаўкі **на-, пера-, з-, паў-** з адпаведнымі суфіксамі.

Заклучэнне. Такім чынам, можна адзначыць, што суфіксальны і прыставачна-суфіксальны спосабы выконваюць значную ролю ў словаўтварэнні батанічных намінацый. Пры гэтым выкарыстоўваюцца афіксы, прадуктыўныя і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Народная дэрывацыйная сістэма батанічнай лексікі – неад'емная частка словаўтварэння, якое з'яўляецца жывой крыніцай узбагачэння слоўніка сучаснай беларускай мовы.

Літаратура

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск, 1977. – Т. 1. – С. 206–293.
2. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. – Мінск, 1993–1995. – Т. 1. – С. 82–88.

Паступіла 15.06.2012